

Joanna Dobrowolska

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

 <https://orcid.org/0000-0002-3534-5303>

Czy tylko socrealistyczna powieść-agitka? Próba re-lektury *Matki* Maksyma Gorkiego

Is this only a social realist agitprop novel?

An attempt to re-read “Mother” by Maxim Gorky

Abstract: My paper is a proposal for a non-standard reading of *Mother* by Maxim Gorky, often perceived as a piece of propaganda with low artistic value, a novel overfilling with ideology, subjugated to the doctrine of social realism. I would like to step beyond these stereotypes and show some contexts that have hardly been identified in the Polish reception of Russian literature from the early 20th century. I distinguish three main issues in the content of the novel: the image of the mother (novel about a mother), socialism as the “new religion” and the utopia of the “new man”. I see the current of Marxism called God-Building as a very important ideological context. I refer to research by Polish and Russian literary scholars and to my own findings.

Keywords: 1905 revolution, Maxim Gorky, God-Building, utopias in literature

Na tle bogatej literatury rewolucyjnej *Matka* Gorkiego jest utworem wyjątkowym i trwale obecnym w kanonie kultury, budzącym automatyczne skojarzenia z wydarzeniami 1905 r. Socjalistyczna krytyka w czasach ZSRR i PRL-u utrwaliła tendencyjną i jedyną „prawomyślną” interpretację tej powieści. W związku z tym *Matka* – niegdyś obowiązkowa lektura szkolna – do dziś postrzegana jest przede wszystkim jako powieść agitacyjna i propagandowa o niewielkich walorach artystycznych, dzieło pionierskie realizmu socjalistycznego, a wręcz jedna z narracji założycielskich stalinowskiej Rosji i sowieckiej kultury robotniczej. Współczesny czytelnik zazwyczaj nie zna powieści Gorkiego, lecz kojarzy ją przeważnie w sposób negatywny. Czarno-biała wizja świata, propagandowość, przesadna idealizacja bohaterów – to najczęściej formułowane zarzuty. Nie można odmówić im słuszności, jednak sprowadzenie powieści Gorkiego wyłącznie do literackiej propagandy jest krzywdzące i jednostronne. W ramach badań nad sztuką rewolucyjną widzę potrzebę innego odczytania *opus magnum* piewcy rosyjskiej rewolucji, zwrócenia uwagi na nieoczywiste wątki. Chciałabym wyeksponować trzy perspektywy interpretacji utworu: jako powieści o matce, o religijnym wymiarze socjalizmu oraz narracji o człowieku. Spróbuję pokazać uniwersalność i aktualność problematyki *Matki*.

1. Geneza i historia *Matki*

Powieść *Matka* powstawała w 1906 r. podczas pobytu Gorkiego w Ameryce, gdzie – jako emisariusz rewolucji rosyjskiej – próbował pozyskać wsparcie finansowe dla jej celów. Ukończona została już na wyspie Capri we Włoszech, miejscu politycznej emigracji pisarza (zob. YEDLIN, 1999, s. 51–78). Pierwsza redakcja ukazała się (w przekładzie na język angielski) w „Appleton Magazine” w 1906/1907 r., a następne – w języku rosyjskim – w berlińskim wydawnictwie Ładyżnikowa oraz w przekładzie angielskim w Nowym Jorku i Londynie. W Rosji *Matkę* opublikowano po raz pierwszy w almanachu „Znanije” (t. 16–21 za lata 1907 i 1908) w wersji znacznie skróconej wskutek interwencji carskiej cenzury. W latach 1914–1916 Gorki gruntownie przerehabilitował powieść. Planował napisać jej kontynuację pt. *Syn*; za fragment tej nienapisanej powieści uważa się *Lato* (1909). W polskim przekładzie ukazał się jeden rozdział *Matki* (pt. *Co kosztuje życie robotnika?*) przedrukowany w socjalistycznym czasopiśmie „Naprzód” (1908, nr 18). W 1929 r. powstał pierwszy kompletny polski przekład autorstwa Marcelego Tarnowskiego, a w 1940 r. najpopularniejsze tłumaczenie Haliny Górskiej, uzupełnione po wojnie przez Adama Ważyka (GORKI, 1956, s. 728–729).

Kanwą fabularną dla akcji *Matki* była głośna w całej Rosji demonstracja pierwszomajowa, która odbyła się w 1902 r. w osadzie robotniczej Sormowo (część Niżnego Nowogrodu). Jej uczestnicy – robotnik Piotr Andriejewicz Załomow i jego matka Anna Kiriłłowna Załomowa – stali się prototypami głównych bohaterów powieści: Pawła i Pelagii Własowów. Gorki był świadkiem wspomnianej manifestacji (Program teatralny adaptacji *Matki...*, 1972). Historycy literatury wskazują na pokrewieństwo ideowe powieści z dramatami: *Mieszczanie* (1901), *Na dnie* (1902), *Letnicy* (1904), *Dzieci słońca* i *Barbarzyńcy* (1905). Szczególnie silny jest związek powieści z dramatem *Wrogowie* i przedstawioną w nim problematyką formowania się ruchu robotniczego (GORKI, 1966, s. 27–37).

Powieść Gorkiego jest bardzo często uznawana za dzieło prekursorskie socrealizmu, wzorzec bolszewickiej *Bildungsroman* (DRAWICZ, 2002, s. 338; GORCZYCA, 2016, s. 161). Wprawdzie twórcą doktryny socrealizmu był właśnie Gorki, jednakże jej główne założenia przedstawił on dopiero w sierpniu 1934 r. (MUCHA, 2002, s. 468). Wydanie *Matki* (1907) i powstanie socrealizmu dzieli więc niemal 30 lat fundamentalnych przemian politycznych w Europie i w światopoglądzie pisarza. Stawianie znaku równości między tymi zjawiskami musi prowadzić więc do uproszczeń, aczkolwiek od początków propagowania doktryny socrealizmu *Matkę* podawano jako wzór. W powieści Gorkiego pojawiają się podstawowe cechy poetyki socrealizmu: podział bohaterów na pozytywne (rewolucjoniści) i negatywne (kapitałiści, wrogowie socjalizmu), tendencyjność, wiara w przyszłość i zwycię-

stwo ideologii komunistycznej, idea ludowości i „kolektywizmu”, nawiązanie do romantycznego prometeizmu, utopijność (MUCHA, 2002, s. 467–468; GORCZYCA, 2016, s. 160–162). Pojawia się także charakterystyczny dla tego gatunku schemat fabularny: duchowy rozwój bohaterów, aż do zdobycia przez nich określonego poglądu na świat i życie, oraz przewyżnianie kolejnych trudności w drodze do osiągnięcia celu (GORCZYCA, 2016, s. 162). „Krzepnięcie” ideowe bohaterów jest jednak procesem długotrwałym: socjaliści Gorkiego nieustannie poszukują „prawdy” i metod działania, a ich rewolucyjna utopia jest dopiero w fazie krystalizacji, nie można więc stwierdzić realizacji konkretnej linii ideologicznej partii bolszewickiej. W powieści Gorkiego pojawiają się indywidualni bohaterowie w miejsce spójnego kolektywu. Nadrzędną perspektywą postrzegania świata jest świadomość jednostki, a zwłaszcza świadomość matki. Wymienione wyżej cechy zdają się potwierdzać konstatację Piotra Fastry: związek *Matki* Gorkiego z nurtem socrealizmu jest jednostronny, ponieważ w adekwatnych kategoriach można opisać jedynie jej zawartość ideową (FASTR, 2002, s. 338).

2. Matka wszystkich proletariuszy. Powieść o matczym sercu

Według mnie powieść Gorkiego to przede wszystkim historia matki, dlatego też chciałabym zacząć moją lekturę od problematyki psychologicznej, a nie politycznej. Pierwsi krytycy rosyjscy i radzieccy w swoich interpretacjach eksponowali wątek macierzyństwa. Według Wacława Worowskiego zainteresowanie czytelnika przenosi się z bezpośrednich działaczy rewolucyjnych na aktora pośredniego. Powieść o robotnikach staje się opowieścią o matczynej miłości, będącej motorem psychologicznym dla rozwoju akcji; pierwiastek społeczny zostaje podporządkowany indywidualnemu (WOROWSKI, 1996, s. 201–202).

Kim jest tytułowa postać powieści Gorkiego? W pierwszych rozdziałach pisarz przedstawił portret lękliwej, prostej kobiety „po przejściach”, przez wiele lat bitej i poniżanej przez męża, alkoholika. Pelagia Własowa to jednak postać dynamiczna, jej osobowość zmienia się wraz z rozwojem akcji. Początkowo nieufna wobec „strasznych” socjalistów, z czasem zaczyna uświadamiać sobie cel i znaczenie działalności swojego syna oraz bezcelowość dotychczasowego życia. Matka coraz częściej zabiera głos w sprawach publicznych, śmiało wypowiada swoje zdanie, stopniowo przełamuje dawne lęki, uczy się czytać. Wkrótce zaczyna brać czynny udział w rewolucyjnej działalności: nosi odezwy i broszury do fabryki, a następnie dla chłopów; pomaga zorganizować ucieczkę więźniów politycznych. Rewolucja staje się w jej życiu nową jakością, skłania do refleksji nad „prawdą” socjalistów. Swoją przemianę zauważa sama matka:

Prawdę waszą także rozumiałam: póki będą na świecie bogaci, niczego lud nie osiągnie – ani prawdy, ani radości, niczego! Żyję oto wśród was, a czasem w nocy wspomni człowiek siłę swoją nogami zdeptaną, serce młode zabite – żal mi siebie i gorycz piersi zalewa! Ale mimo to lepiej mi teraz żyć. Coraz lepiej widzę sama siebie. [...] Całe życie myślałam tylko o jednym: żeby jakoś dzień zepchnąć, przeżyć go niepostrzeżenie, żeby mnie tylko nikt nie tknął. A teraz myślę o wszystkich, [...] wszyscy jesteście mi bliscy, wszystkich mi żal, dla wszystkich chcę dobra (GORKI, 1971, s. 76).

Częste zdziwienie niewykształconej kobiety oraz wtrącanie nieśmiało uwagi mogą wydawać się czytelnikowi dziecinne i naiwne. Skarbnicę mądrości Własowej stanowią jednak jej trudne doświadczenia oraz wynikająca z nich wiedza o życiu i ludzkiej naturze. Uwagi wypowiediane o poszczególnych bohaterach wskazują na kompetencję psychologicznej obserwacji. Gdy Fiedia Mazin po rewizji głośno demonstruje swoją odwagę wobec oficerów, matka komentuje z pewnością: „Ten pierwszy się załamie!” (GORKI, 1971, s. 45). Nierzadko ostrzega i poucza rewolucjonistów, stając się ich mentorką.

W powieści znaleźć można wiele przykładów autoidentyfikacji bohaterki w społecznej roli matki. Towarzysze mówią do niej „matko”, „mateńko” lub „mateczko”; Własowa „kocha [...] dobrą, współczującą miłością matki” (GORKI, 1971, s. 21) każdego z rewolucjonistów. Robotnicy wielokrotnie widzą w niej zaufanego powiernika, radzą się jej w momentach wątpliwości i wahania, zwracają do swoich wątpliwości i uczuć. Rola społeczna zostaje podniesiona do rangi symbolu matki wszystkich rewolucjonistów:

We wszystkich, którzy przychodzili z miasta, uderzało ją coś dziecinnego i uśmiechała się pobłażliwie. Radośnie zadziwiała ją ich wzruszająca wiara, której głębię odczuwała coraz mocniej, a ich marzenia o zwycięstwie sprawiedliwości ogrzewały ją swym ciepłem. [...] Wszyscy ci dobrzy ludzie, nie bacząc na ich brody i częstokroć znużone twarze, wydawali jej się dziećmi (GORKI, 1971, s. 95).

Dla Gorkiego macierzyństwo miało znaczenie szczególne, widział w nim podstawową rolę społeczną każdej kobiety (BARANOWSKA, 2015, s. 193–195). Własowa z miłości do syna gotowa jest na każde poświęcenie. Nie rozumie „prawdy” socjalistów, jednak ze względu na poczucie macierzyńskiego obowiązku przyjmuje ją jako własną. Wiara w „sprawę” jest bodźcem wtórnym wobec miłości matki, będącej głównym motorem psychologicznym rozwoju fabuły. Taka kreacja jest ewenementem na tle poko-

leniowego sporu ojców i dzieci, obecnego w literaturze rosyjskiej przełomu wieków. Gorki postawił matkę nie przeciw synowi i jego racjom, lecz razem z nim, we wspólnej walce.

Wyeksponowaniu psychologicznej problematyki powieści dodatkowo służy modyfikacja przez Gorkiego klasycznego wzorca narracji trzecioosobowej poprzez wprowadzenie subiektywizmu i mowy pozornie zależnej. Świat przedstawiony został za pośrednictwem w myślach, wrażeniach i emocjach matki, dzięki czemu czytelnik niejako patrzy jej oczyma. Wpływa to również na sam obraz rewolucji 1905 r., która z obiektywnego procesu społecznego zmienia się w subiektywne doświadczenie jednostki „wrzuconej” w wir wielkich wydarzeń historii. Zjawiska polityczne podlegają translacji na język emocji i wrażeń pojedynczej jednostki.

Według Jerzego Lenarczyka matka w powieści Gorkiego uosabia ludową tęsknotę do sprawiedliwości. Pisarz chciał pokazać proces budzenia się świadomości rewolucyjnej wśród najszerzych mas, „prostowania się” zwykłego człowieka w walce o przemianę porządku społecznego świata (LENARCZYK, 1966, s. 36–37). Prostota, emocjonalność i autentyczność świadectwa matki wyraźnie kontrastują z abstrakcjami, o których dyskutują socjaliści. Świadectwo Własowej o „prawdzie” socjalistów wywiera na tłumie obserwatorów zdecydowanie większy wpływ niż zorganizowana agitacja w fabryce. Charakterystyczne są dwie sceny, w których matka odważnie przemawia do tłumu: po zakończonym aresztowaniach pochodzie pierwszomajowym oraz w zakończeniu powieści, gdy rozdaje ludziom drukowane przemówienie syna. Kobieta hipnotyzuje tłum, „porywa” za sobą ludzi, opowiadając im o „nowym” człowieku. W powieści Gorkiego nośnikiem rewolucyjnych idei jest proste, oparte na argumentacji emocjonalnej, autentyczne świadectwo zwykłego człowieka. Można by je streścić następującymi słowami matki:

Idą w świat nasze dzieci, ku radości, idą za wszystkich i za Chrystusową prawdę, przeciw wszystkiemu, czym ujarzmili, związali, zdławili nas ludzie źli, chciwi, fałszywi. [...] zaufajcie synowskim sercom – prawdę one zrodziły i za nią giną. Zaufajcie im! [...] Pana naszego Jezusa Chrystusa nie byłoby, gdyby ludzie nie ginęli na jego chwałę (GORKI, 1971, s. 142).

Jak wynika z powyższych ustaleń, Gorki stworzył piękny, lecz odrealniony portret matki idealnej. Worowski wskazuje na nadmierną idealizację postaci jako podstawowy mankament utworu. Własowej obce są typowo „ludzkie” przejawy małości, pospolitości i śmieszności, przez co bohaterka stała się jedną z wielu „malowanych figur w konwencjonalnym stylu hieratycznym”

(WOROWSKI, 1971, s. 202). Fakt ten z pewnością osłabia społeczną reprezentatywność utworu, na której zależało autorowi.

3. Chrystus idący do Emaus. Idee *bogostroicielstwa* w powieści Gorkiego

Dla interpretacji *Matki* Gorkiego kluczowe znaczenie ma kontekst ideologiczny, który w czasach PRL-u i ZSRR został bardzo uproszczony. Oczywiście powieść jest rodzajem politycznej deklaracji Gorkiego jako działacza rewolucyjnego i socjalisty, jednak w 1907 r. wyznawanym światopoglądem był dla niego nie marksizm-leninizm, lecz przede wszystkim filozofia bogotwórstwa (*bogostroicielstwa*). Głównym ideologiem tego nurtu był Aleksandr Bogdanow; w kręgu jego wpływów pozostawali krytyk teatralny Anatol Łunaczarski i Maksym Gorki. Bogdanow przedstawiał marksizm jako filozofię podmiotu zbiorowego (kolektywu), który sam siebie tworzy w procesie pracy. Zwycięstwo proletariatu w walce klas doprowadzić miało do powstania nowej świadomości oraz reintegracji człowieka jako całości. W konsekwencji miał powstać „nowy człowiek”, a później – podmiot zbiorowy, kolektyw jako najwyższy stopień organizacji społecznej (WALICKI, 2005, s. 716–725). Abstrakcyjne postulaty Bogdanowa w rodzaj politycznej ideologii Łunaczarski przekształcił, czyniąc z socjalizmu „nową religię”. W opozycji do idei *bogoiścielstwa* (poszukiwanie Boga) sformułował on koncepcję *bogostroicielstwa* (budowania Boga). Idee Absolutu wyczerpały się już we wszystkich religiach, należało zatem stworzyć nowego Boga i dążyć do jego wyniesienia w procesie samodoskonalenia. Przebóstwiony „nowy człowiek” miał stać się pomostem ku nietzscheańskiemu nadczłowiekowi (WALICKI, 2005, s. 725–731). W latach 1905–1910 Gorki był zafascynowany ideami bogotwórstwa, a nawet wykładał je w szkole dla robotników zorganizowanej na włoskiej wyspie Capri. Działania te spotkały się z olbrzymią dezaprobatą Włodzimierza Iljicza Lenina, zwalczającego „religijną” frakcję w swojej partii a wspomniana koncepcja najpełniejszej realizacji doczekała się w powieściach *Matka* i *Spowiedź* (1908) (BORRAS, 1967, s. 55–57).

Nie sposób nie odnieść się do sprzeczności między antyreligijnym charakterem marksizmu (walka z alienacją religijną, religia jako instrument społecznej opresji) a koncepcjami bogotwórców. Problem Boga nieustannie powraca w rozmowach Pawła Własowa i jego towarzyszy. Wprowadzają oni wyraźne rozróżnienie między „dobrym i miłosiernym Bogiem” a instytucjonalnym Bogiem z prawosławnej cerkwi, „którym popi grożą nam jak pałką” (GORKI, 1971, s. 48). Jednym z wyrazicieli koncepcji *bogostroicielstwa* staje się prosty chłop Michał Rybin:

Zmienić trzeba Boga, matko, oczyścić! Przyodziali go w kłamstwa i oszczerstwa, żeby zabić w nas duszę! [...] Święty przybytek nie powinien być pusty. Miejsce, w którym przebywa Bóg, jest najbardziej obolałe. Jeżeli wyrwać je z duszy, pozostanie rana. Trzeba, Pawle, nową wiarę wymyślić... [...] Bóg podobny jest do ognia. Żyje w sercu. Powiedziano, że Bóg to słowo, a słowo duch. [...] To znaczy, że Bóg jest w sercu i w rozumie, a nie w cerkwi. Cerkiew to grób Boga (GORKI, 1971, s. 48-50).

Podczas zebrań rewolucjonistów odczuwalna jest często podniosła, uroczysta atmosfera, przypominająca matce nastrój nabożeństwa. Pieśni rewolucyjne brzmiały „poważnie jak pieśni cerkiewne [...], a dźwięczne słowa pełne były wielkiej siły” (GORKI, 1971, s. 31). Lidia Spiridonowa wskazuje na biblijne konotacje duchowego przeobrażenia Pawła i jego towarzyszy. Socjaliści tworzący prawdziwie braterską wspólnotę, skłonni do pomocy, pełni empatii i współczucia, miłujący się wzajemnie przypominają Apostołów (SPIRIDONOWA, 2009, s. 20-21).

Problem związków rewolucji i religii nie jest w powieści Gorkiego żadnym *novum*. Przeciwnie – Hannah Arendt pisała o rdzennie chrześcijańskim charakterze wszystkich nowożytnych rewolucji. Ustanowienie nowego porządku społecznego (*novum ordo saeculorum*) wymagało potwierdzenia w sankcji religijnej oraz odwołania się do Absolutu (ARENDR, 2003, s. 229-231). Polscy socjaliści w swojej działalności rewolucyjnej bardzo często odwoływali się do symboliki i retoryki biblijnej, co miało pomóc w szybkim i bezpośrednim dotarciu do ludu. Andrzej Chwałba wymienia różne przestrzenie wykorzystania praktyk religijnych, m.in. adaptacje chrześcijańskich sakramentów i rytuałów na potrzeby ruchu rewolucyjnego („czerwony chrzest”), zawłaszczanie kościelnych pieśni, obecność religijnych motywów w socjalistycznej ikonografii. Tendencja ta była uniwersalna dla całej Europy już w czasach Wiosny Ludów (CHWAŁBA, 2007, s. 105).

Spiridonowa wskazuje na religijny charakter demonstracji pierwszomajowej w powieści, przyjmującej kształt i porządek procesji (SPIRIDONOWA, 2009, s. 20). Czerwony sztandar, który Paweł niesie na czele pochodu, wywołuje u manifestujących nastrój patosu i wzruszenia. Tłum robotników śpiewa rewolucyjne pieśni. Religijny charakter wydarzenia podkreśla mowa Andrzeja, zawierająca elementy retoryki biblijnej:

Wyruszyliśmy teraz krzyżowym pochodem w imię nowego Boga – Boga światła, prawdy, rozumu i dobra. Cel nasz jest daleko, a wieńce cierniowe blisko! Kto nie wierzy w siłę prawdy, kto nie ma odwagi, by walczyć o nią do ostatniego tchu, kto nie dowierza sobie i lęka się cierpie-

nia – niech od nas odejdzie! Niechaj idą ci tylko, którzy wierzą w zwycięstwo! (GORKI, 1971, s. 132)

W dyskusjach bohaterów *Matki* wielokrotnie powraca utopia Królestwa Bożego na ziemi. Socjalistyczny Eden miał być urzeczywistnieniem ideału stosunków społecznych i politycznych, nowego ładu opartego na zasadach sprawiedliwości, braterstwa i równości wszystkich ludzi (CHWALBA, 2007, s. 135–140). Olga Bystrowa interpretuje *Matkę* jako historię o ucieczce od ziemskiego piekła, przedstawionego na początku powieści – ponurego krajobrazu osady robotniczej, której mieszkańcy żyją od dnia do dnia w rytmie ciężkiej pracy, a ich egzystencja staje się dążeniem ku śmierci. Alternatywą dla takiego istnienia ma być stworzenie nowego Boga i raju na ziemi (BYSTROWA, 2009, s. 301).

W świecie przedstawionym *Matki* ważną rolę pełni alegoria Chrystusa idącego do Emaus, który ukazał się swoim uczniom: Kleofasowi i drugiemu, nieznanemu z imienia. Byli oni rozżaleni śmiercią swojego Mistrza, ponieważ w Jego nauce widzieli jedynie nadzieję na polityczne zwycięstwo. Chrystus zaczął wyklądać im księgi Starego Testamentu oraz udowodniać, że śmierć Mesjasza była przewidzianą przez Boga koniecznością, dzięki której mógł On wejść do swojej chwały. Gdy podczas wieczerzy w Emaus Chrystus rozdzielił chleb, uczniowie Go poznali w słowie i sakramencie – wówczas jednak zniknął (BROWNING, 2005, s. 138–139). Droga do Emaus w religii chrześcijańskiej często symbolizuje trudną drogę do wiary – pełną rozczarowań, przykrości i zawiedzionych nadziei. Na końcu na wytrwałych czeka jednak szczęście i nagroda poznania prawdy. Spiridonowa podkreśla kluczowe znaczenie jednej z pierwszych scen powieści, w której Paweł przynosi do domu dzieło malarskie przedstawiające zmarływchwałego Chrystusa idącego do Emaus. W tym z pozoru mało znaczącym fragmencie można widzieć symboliczne nadanie socjalizmowi sankcji religijnej (SPIRIDONOWA, 2009, s. 20). Paralelę między drogą rewolucjonistów a drogą do Emaus Gorki kontynuuje na dalszych kartach powieści:

[...] zdaniem matki, wszystkich cechowała ta sama wytrwałość i wiara. A chociaż każdy z nich miał inne oblicze, dla niej wszystkie twarze zlewały się w jedną, chudą, spokojną, stanowczą, jasną twarz o głębokim spojrzeniu ciemnych oczu, łagodnym i surowym jak spojrzenie Chrystusa idącego do Emaus (GORKI, 1971, s. 94).

W powieści Gorkiego to matka jest jednak głównym wyrazicielem idei bogotwórstwa. Pelagia Niłowna „prawdę” rewolucjonistów pojmuje nie rozumowo, lecz instynktownie i emocjonalnie. Przyjęcie idei wyzwolenia i wyniesienia człowieka, zbudowania

Królestwa Bożego na ziemi, powszechnej równości i braterstwa staje się dla niej kwestią wiary. Gorki przedstawia czytelnikowi następującą charakterystykę „nowej religii”:

Niepostrzeżenie dla samej siebie zaczęła się mniej modlić, ale coraz więcej myślała o Chrystusie i o ludziach, którzy nie wymawiając jego imienia i, jak gdyby nic o nim nie wiedząc, żyli – tak się jej wydawało – według jego przykazań; podobnie jak on, uważali, że ziemia jest królestwem ubogich, i chcieli rozdzielić równo między ludzi wszystkie jej bogactwa. Rozmyślała o tym wiele; myśl ta rosła w jej duszy, pogłębiając się i ogarniając wszystko, co widziała i słyszała, i przybierając jasny kształt modlitwy, oświecała swym równym płomieniem ciemny świat, całe życie i wszystkich ludzi. I zdawało się jej, że Chrystus, którego zawsze kochała niejasnym uczuciem miłości, uczuciem skomplikowanym, w którym strach ściśle łączył się z nadzieją, a rozrzewnienie i czułość ze smutkiem, że ten Chrystus stał się jej teraz bliższy i jakby inny – wyższy i bardziej dostrzegalny, radośniejszy i o jaśniejszym obliczu – jak gdyby naprawdę zmartwychwstał do życia, omyty i ożywiony gorącą krwią, którą ludzie szczerze za niego przelewali nie wymieniając jednak wstydliwie imienia swego nieszczęsnego przyjaciela (GORKI, 1971, s. 184).

Przemiana matki i innych bohaterów powieści zyskuje jednak głębszy, duchowy wymiar. Według Spiridonowej tytułowa bohaterka urasta do rangi Bogurodzicy, która oddaje swojego syna na męki w imię szczęścia ludzi (SPIRIDONOWA, 2009, s. 21). Podobnie Bystrowa wskazuje na symboliczne paralele, które buduje w swojej powieści Gorki: Pelagia – matka – Bogurodzica; Paweł – syn – zmartwychwstały Chrystus; lud – naród mesjański (proletariat) – Bóg (jako ucieleśnienie wyższej woli) (BYSTROWA, 2009, s. 302). Przyjęcie takiego modelu interpretacji sprawia, że niektóre sceny powieści zyskują nowe znaczenia. Matka po zakończeniu demonstracji majowej i aresztowaniu robotników przyjmuje rolę pątniczki, która opowiada ludziom swój ból. Lud, poruszony świadectwem i męczeństwem matki (Bogurodzicy), słucha jej w uroczystym skupieniu i odprowadza do domu. Podobne znaczenie ma sen Niłowny, w którym ciężarna matka (Bogurodzica) ofiarowuje dziecko na swoich rękach rosyjskiemu ludowi, a scena w cerkwi wprowadza liturgię Męki (pogrzeb) i Zmartwychwstania Chrystusa. W zakończeniu powieści matka zostaje złapana przez żandarmów, gdy wiezie do Moskwy ulotki z mową obronną swojego syna. Nie decyduje się na ucieczkę; w finalnej scenie rozdaje ulotki wśród tłumu, świadcząc przed ludźmi o prawdzie. Akcja urywa się w momencie, gdy żandarm

ją dusi, a niedopowiedziana śmierć matki staje się śmiercią męczeńską w obronie Słowa i socjalistycznej „prawdy”.

Na marginesie warto by także zwrócić uwagę na rolę kategorii „prawdy”, funkcjonującej w powieści na prawach słowa-kłucza. Bystrowa wskazuje na powtarzającą się w ideologicznych dyskusjach konfrontację dwóch znaczeń tego pojęcia. Dla Pawła „prawda” rewolucyjna oznacza przewrót polityczny i zmianę światowego ładu. Tymczasem dla Własowej czy Rybina słowo to przybiera znaczenie Prawdy Ewangelicznej (z ros. *istina*), będącej źródłem ocalenia człowieka i poznania wiary w nowym życiu (BYSTROWA, 2009, s. 302). Matka ma na myśli właśnie prawosławną „prawdę”, gdy mówi:

Przecie to jakby nowy Bóg rodził się dla ludzi! [...] Za prawdę, wszyscy jesteśmy towarzyszami, wszyscy bliscy sobie, wszyscy dziećmi jednej matki – prawdy! (Gorki, 1971, s. 296).

4. Matka jako powieść o „nowym człowieku”

Wszystkie pytania o sens i cel rewolucji, Boga, „nową religię” i inne stawiane przez Gorkiego w *Matce* są wtórne wobec problemu fundamentalnego dla całej jego twórczości: podmiotowości człowieka. Jak wiele znaczy człowiek? Jaką rolę pełni wobec historii? Ta antropologiczna, humanistyczna perspektywa jest charakterystyczna dla twórczości pisarza.

Problem człowieczeństwa w *Matce* przyjmuje różne oblicza. Gorki przedstawił w powieści portret człowieka epoki rewolucyjnych przemian, budzącego się do walki o swoją podmiotowość i prawa. Dokonał reinterpretacji popularnego w kulturze rosyjskiej motywu tzw. „zbędnych” lub „byłych” ludzi, czyniąc swoimi bohaterami postaci z tzw. „dna” społecznego: wykluczonych, wydziedziczonych, pozbawionych podstawowych praw politycznych i społecznych. Michał Własow – nałogowy alkoholik, który po pracy upijał się do nieprzytomności, a w paroksyzmie wściekłości brutalnie bił swoją żonę i syna – to „typowy” przedstawiciel rosyjskiego lumpenproletariatu. Gorki oprócz patologii dokumentuje też codzienne życie rosyjskich robotników, budzenie się wśród nich rewolucyjnej świadomości społecznej.

W centrum problemowym *Matki* pozostaje jednak przede wszystkim „nowy człowiek” – jedna z największych utopii rosyjskiej literatury przełomu XIX i XX w., wzorowana na portrecie „rozumnego egoisty”, stworzonym przez Mikołaja Czernyszewskiego (*Co robić? Z opowiadań o nowych ludziach*) (ZWIERCAN, 2012, s. 16–20). Krąg filozoficznych inspiracji Gorkiego tworzą: dziewiętnastowieczne narodnictwo, antropologia Ludwika Feuerbacha i koncepcja Człowieka-Boga („przebóstwionego” dzięki „no-

wej religii” socjalizmu) Łunaczarskiego. „Nowymi ludźmi” w powieści Gorkiego są robotnicy – świadomi, inteligentni, skłonni do poświęceń, dążący do doskonałości i poznania prawdy. A razem prości, uczciwi, odważnie wyznający swoją prawdę, żyjący w zgodzie i przyjaźni. Ludzie wolni i zmartwychwstali do nowego życia, przyjmujący twarz Chrystusa idącego do Emaus. Erę „nowych ludzi” charakteryzuje Chochoł Andriusza:

Wiem, że przyjdzie czas, kiedy ludzie będą się sobą wzajemnie zachwycać, kiedy jak gwiazda będzie jeden człowiek w oczach drugiego. Chodzić będą po ziemi ludzie wolni, wielcy swoją wolnością. Wszyscy będą mieć serca otwarte, czyste, pozbawione zawiści i gniewu. Życie stanie się służbą człowiekowi, który wzniesie się na wyżyny – nie ma dla ludzi wolnych nieosiągalnych szczytów. Żyć będą wtedy dla prawdy, swobody i piękna, a za najlepszych uchodzić będą ci, którzy szerzej obejmą sercem świat, którzy mocniej go ukochają; najlepsi będą najpełniej wolni – w nich jest najwięcej piękna! Ludzie osiągną wielkość (GORKI, 1971, s. 111).

We fragmencie tym pojawiają się charakterystyczne dla stylu Gorkiego elementy obrazowania, które Jewgienij Tagier wskazuje jako służące do przedstawienia idei człowieka wyzwolonego przez rewolucję. Są to m.in. metaforyka „światła” (słońce, gwiazdy), motywy „harmonijności”, „lekkości”, „skrzydlatości” oraz metaforyka „muzyczna” (często powracający motyw pieśni) (TAGIER, 1966, s. 261). Takie romantyczne obrazowanie prowadzi do idealizacji bohaterów, co było źle widziane przez krytykę radziecką. Nawet przychylny Gorkiemu Łunaczarski przyznawał, że w *Matce* za dużo jest tonów romantycznych, a postaci są zbyt wyidealizowane (ŁUNACZARSKI, 1966, s. 216). Taki utopijny romantyzm był zarazem charakterystyczny dla rewolucyjnych narracji.

Gorki chciał pokazać w *Matce* przede wszystkim proces tworzenia się człowieka zbiorowego. Ideę „wyniesienia” kolektywu w powieści uosabia cytowany już fragment o robotnikach przyjmujących twarz Chrystusa idącego do Emaus. Paweł i jego towarzysze w oczach matki stają się jednym ogromnym człowiekiem, pełnym niewyczerpanej siły, dzięki której mogą uratować świat i stworzyć nowe życie (SPIRIDONOWA, 2009, s. 20–22). Bohaterowie *Matki* tworzą jednolitą grupę proletariuszy o wykształconej świadomości klasowej; żyjących w poczuciu jedności, braterstwa i solidarności. Obraz wspólnoty w powieści zdeterminowany jest przez funkcjonującą w myśli rosyjskiej ideę soborowości (*sobornost'*), zgodnie z którą jedność wspólnoty jest tożsama z wolnością każdego jej członka, jedność wyraża się w mnogości (KIJAS, 1995, s. 37–39).

Matka Gorkiego jest także narracją o samej naturze człowieczeństwa. W świecie powieści kryzys rzeczywistości politycznej jest związany z kryzysem wiary w człowieka oraz destrukcją więzi międzyludzkich. Rewolucja w *Matce* zdecydowanie wykracza poza sferę wydarzeń politycznych. Socjaliści dążą do przewarstwiania relacji społecznych oraz odbudowania autentycznych więzi braterstwa, bliskości i zaufania. Powieść Gorkiego to optymistyczne wyznanie wiary w człowieka pełnego ciepła i dobroci, empatii, szacunku dla bliźniego; w możliwość stworzenia społeczeństwa równych sobie przyjaciół i braci. Kreacja literackiego portretu robotniczej wspólnoty jest próbą przezwyciężenia alienacji człowieka przez pracę, państwo i jego instytucje. „Nowi ludzie” z czasów rewolucji 1905 r. w zdehumanizowanym świecie próbują odzyskać podmiotowość i godność. Procesowi „odrodzenia” człowieka, oczyszczenia jego duszy z instynktów niewolniczych, towarzyszy walka jasności i mroku.

Szczególnie widoczne staje się to w relacji matki i syna – postaci tak sobie bliskich, a jednocześnie dalekich. *Matkę* można czytać jako opowieść o nieustannej próbie dotarcia do siebie i wzajemnego zrozumienia młodego rewolucjonisty i jego matki. Podsumowując, rewolucja w powieści staje się procesem ogólnoludzkim, prowadzącym do wyzwolenia człowieka i osiągnięcia szczęścia. Wiara pisarza w „nowego” człowieka może wydawać się naiwna i utopijna, lecz na swój sposób pozostaje piękna. Narracja utopijna w *Matce* zyskuje nowy wymiar. Gorki przedstawia nie utopię polityczną, lecz „humanistyczną” – taka wizja może pozostać uniwersalną niezależnie od miejsca i czasu lektury powieści.

W tym szkicu przedstawiłam główne wątki *Matki* Gorkiego, niedoreprezentowane w obiegowych interpretacjach ostatnich dziesięcioleci. Wyeksponowanie problematyki psychologicznej i antropologicznej pozwala wzbogacić interpretację, odkryć pierwotną intencję autora i złagodzić ideologiczny wydźwięk utworu. Oczywiście, warto by uwzględnić jeszcze wiele równie ciekawych aspektów, np. związanych z psychologią zachowań zbiorowych i manipulacją emocjami tłumu (fascynacja Gorkiego pionierskimi pracami Gustawa Le Bona), świadomością utopijną czy problematyką moralną (zasygnalizowane funkcjonowanie kategorii „prawdy”). Jednym z moich celów było przybliżenie kreacji „matki rewolucjonistów” współczesnemu czytelnikowi poprzez pokazanie uniwersalnego charakteru jej historii. Chciałam także pokazać skomplikowanie i wieloaspektowość obrazu rewolucji w powieści Gorkiego. To nie tylko polityczny przewrót, restrukturyzacja stosunków społecznych oraz walka klasy robot-

niczej o swoje prawa. Rewolucja w *Matce* jest subiektywnym doświadczeniem prostego człowieka, „nową religią” mas ludowych, poszukiwaniem nowego Boga oraz procesem zmierzającym do wyzwolenia człowieka, przywrócenia mu godności i uczynienia go szczęśliwym. Intencję autora można by więc podsumować następująco: rewolucja jest środkiem, a celem – człowiek.

Bibliografia podmiotowa

- GORKI Maksym, 1956: *Opowiadania, powieści, 1901–1909*. Przeł. K. BILSKA. W: IDEM: *Pisma: wydane w szesnastu tomach*. T. 5. Red. T. ZABŁUDOWSKI. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- GORKI Maksym, 1971: *Matka*. Przeł. H. GÓRSKA. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bibliografia przedmiotowa

- ARENDET Hannah, 2003: *O rewolucji*. Przeł. M. GODYŃ. Warszawa: Dom Wydawniczy Totus.
- BARANOWSKA Paulina, 2015: *Typologia postaci we wczesnej twórczości Maksyma Gorkiego*. <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1465/Praca%20odoktorska%20-%20Typologia%20postaci%20we%20wczesnej%20tw%C3%B3rczo%C5%9Bci%20Maksyma%20Gorkiego.pdf?sequence=1> [1.11.2018].
- BORRAS Franz M., 1967: *Maxim Gorky the Writer: an Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- BROWNING Wilfred R. F., 2005: *Słownik Biblii*. Przeł. J. SŁAWIK. Warszawa: Świat Książki.
- BYSTROWA Olga W. (БЫСТРОВА О.В.), 2009: *М. Горький и проблемы религии*. W: *Концепция мира и человека в творчестве М. Горького*. Red. L.A. SPIRIDONOWA et al. Moskwa: IMLI RAN (Institut Mirowoj Literatury im. A. M. Gor'kogo Rossijskoj Akademii Nauk), s. 280–316.
- CHWALBA Andrzej, 2007: *Sacrum i rewolucja: socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych (1870–1918)*. Kraków: Universitas.
- DRAWICZ Andrzej (red.), 2002: *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- GORCZYCA Wojciech, 2016: *Literatura rosyjska: aspekty kulturowe: podręcznik*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej.
- KIJAS Zdzisław, 1995: *Zasada „sobornosti” w teologii i życiu Wschodu prawosławnego*. „Studia Theologica Varsaviensia”, nr 33/2, s. 31–45.
- LENARCZYK Jerzy (red., wstęp), 1966: *Maksym Gorki: materiały*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Szkolnych.
- ŁUNACZARSKI Anatolij, 1966: *Maksym Gorki*. W: *Maksym Gorki: materiały*. Zebrał i wstępem opatrzył J. Lenarczyk. Warszawa: Państwowy

- Zakład Wydawnictw Szkolnych. Przedruk z: А.В. ЛУНАЧАРСКИЙ: *Статьи о Горьком*. Москва 1938, s. 187–206.
- MUCHA Bogusław, 2002: *Historia literatury rosyjskiej od początków do czasów najnowszych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SPİRİDONOWA Lidia Aleksiejewna (Спиридонова Л.А.), 2009: *Концепция личности в системе философско-эстетических взглядов М. Горького*. W: *Концепция мира и человека в творчестве М. Горького*. Red. L.A. SPİRİDONOWEJ et al. Москва: IMLI RAN (Institut Mirowoj Literatury im. A. M. Gor'kogo Rossijskoj Akademii Nauk), s. 9–40.
- TAGIER Jewgienij, 1966: *O stylu Gorkiego*. W: *Maksym Gorki: materiały*. Zebrał i wstępem opatrzył J. LENARCZYK. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Szkolnych. Przedruk z: ЕВГЕНИЙ ТАГИЕР: *Стиль Горького. Ученье записки Московского государстве ого педагогического института им. В.И. Потёмкина, 1952*. Т. 20, выпуск 2, s. 105–139.
- WALICKI Andrzej, 2005: *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- WOROWSKI Wacław, 1966: *Maksym Gorki*. W: *Maksym Gorki: materiały*. Zebrał i wstępem opatrzył J. LENARCZYK. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Szkolnych. Przedruk z: В.В. ВОРОВСКИЙ: *Литературно-критические статьи*. Москва 1956, s. 257–273.
- YEDLIN Toḡah, 1999: *Maksim Gorky: A Political Biography*. London: Praeger.
- ZWIERCAN Michał, 2012: *Idea nowego człowieka w kulturze rosyjskiej*. <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/289/Marcin%20Zwiercan%20-%20praca%20doktorska.pdf?sequence=1> [9.11.2018].
- Program teatralny adaptacji *Matki* M. Gorkiego w reż. S. Wieszczyckiego, Państwowy Teatr im. J. Osterwy w Lublinie, 1972. http://www.e-teatr.pl/pl/programy/2013_11/52612/matka_teatr_osterwy_lublin_1972.pdf [11.10.2018].